

Tadeusz Płoski

Obywatelstwo polskie w świetle jednostronnych aktów sowieckich w związku z II wojną światową

Saeculum Christianum : pismo historyczno-społeczne 7/1, 129-143

2000

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

KS. TADEUSZ PŁOSKI

OBYWATELSTWO POLSKIE W ŚWIETLE JEDNOSTRONNYCH AKTÓW SOWIECKICH W ZWIĄZKU Z II WOJNĄ ŚWIATOWĄ

Wstęp

Obywatelstwo jako pojęcie nie jest jednoznacznie zdefiniowane w nauce prawa. Rozważania teoretyczne, które mają na celu zdefiniowanie pojęcia obywatelstwa, koncentrują się na kilku zagadnieniach:

1. Natury prawnej obywatelstwa jako stosunku prawnego między jednostką a państwem, który oznacza prawną przynależność danej osoby do określonego państwa, a z kolei z przynależnością łączą się prawa i obowiązki, stanowiące treść obywatelstwa.
2. Międzynarodowoprawnego czy wewnątrzpaństwowego pojęcia obywatelstwa, pierwsze oznacza prawną przynależność osoby do określonego państwa, a drugie ogół wzajemnych praw i obowiązków osoby i państwa.

Różnica między przytoczonymi pojęciami jest natury terminologicznej, gdyż w istocie oznaczają one prawną więź osoby z państwem skutkującą podleganiem zwierzchnictwa tego państwa, a także korzystaniem z pełni praw i wolności oraz z opieki dyplomatycznej swego państwa podczas znajdowania się w obrębie jurysdykcji obcej.

Obywatelstwo w prawie krajowym należy wyłącznie do kompetencji danego państwa i wynika z jego suwerennej decyzji, kogo uznać za swego obywatela, przy czym wzrastający wpływ w tym zakresie wywiera prawo międzynarodowe, uzależniając tytuł do sprawowania opieki od istnienia faktycznej więzi między obywatelem a państwem, zakazując wydalania własnych obywateli i gwarantując im prawo powrotu do własnego kraju. Wielkim obrońcą obywateli przed samowolą i nieskrępowaną kompetencją wewnętrzną państwa jest prawo międzynarodowe, dotyczące praw człowieka.

1. Dekret Prezydium Rady Najwyższej ZSRR z dnia 29.XI.1939 roku o nabyciu obywatelstwa przez mieszkańców zachodnich obwodów Ukraińskiej i Białoruskiej SRR

Zmiany, jakie dokonały się w stosunkach między Związkiem Sowieckim a Niemcami poprzez zawarcie dnia 23 sierpnia 1939 roku paktu o nieagresji, położył kres nienormalnym stosunkom istniejącym przez wiele lat między ZSRR a Niemcami. W miejsce wrogości, nastąpiło zbliżenie i ustanowienie przyjaznych stosunków. Dalsze pogłębienie tych nowych, dobrych stosunków znalazło swój wyraz w podpisanym dnia 28 września w Moskwie niemiecko-sowieckim traktacie o przyjaźni i granicy między ZSRR a Niemcami. Tak sytuację międzynarodową przedstawił W. Mołotow na V nadzwyczajnej sesji Rady Najwyższej ZSRR¹.

Z perspektywy praw Rzeczypospolitej Polskiej i międzynarodowego prawa konfliktów zbrojnych sytuacja ta przedstawiała się zupełnie odmiennie. Między Polską a ZSRR istniał stan wojny, a Kresy Wschodnie znalazły się pod sowiecką okupacją.

Zaistnienie stanu wojny i stanu okupacji wojennej ziem polskich nie zależało od „wizjonu” Związku Sowieckiego jako państwa okupacyjnego, ani od aktu uznania z jego strony czy jego wyraźnej proklamacji. Tym bardziej, że w tym przypadku chodzi o niesprowokowaną agresję, stanowiącą zbrodnię przeciwko pokojowi, rodzącą problem prawnomiędzynarodowej odpowiedzialności ZSRR i sowieckich – zbrodniarzy wojennych².

Natomiast po dokonaniu agresji na Rzeczypospolitą Polską, ZSRR rozpoczął wprowadzanie na zagarniętych terenach trwałych zmian administracyjnych oraz wymianę władz lokalnych. Ogłoszono również powstanie i funkcjonowanie jakichś niepojętych tworów polityczno-terytorialnych w postaci „Zachodniej Ukrainy” i „Zachodniej Białorusi” ze „stolicami” we Lwowie i Białymstoku.

Władze sowieckie zarządziły oraz przeprowadziły 22 października 1939 roku w „Zachodniej Ukrainie” i w „Zachodniej Białorusi” wybory powszechne do Zgromadzeń Ludowych we Lwowie i Białymstoku. Same wybory zostały poprzedzone „odpowiednią” kampanią przedwyborczą, która była „okraszona” terrorem i zniewoleniem³.

W myśl IV Konwencji Haskiej i Regulaminu dotyczącego praw i zwyczajów wojny lądowej, który stanowi załącznik do tej konwencji, wszystkie te działania były bezprawne, bezskuteczne i niedopuszczalne⁴. Postanowienia

¹ *Agresja sowiecka na Polskę 17 września 1939 roku. W świetle dokumentów*. T. 1. Praca zbiorowa pod redakcją E. Kozłowskiego. Warszawa 1994, s. 325-331.

² T. Jasudowicz, *Los obywatelstwa polskiego pod okupacją sowiecką w związku z II wojną światową* [maszynopis udostępniony przez prof. Jasudowicza]. s. 148.

³ T. Jasudowicz, *Los obywatelstwa polskiego...*, s. 149-150.

Regulaminu stanowiły, że: nie wolno okupantowi zmienić prawa obowiązującego na terytorium okupowanym, prawo to powinno być poszanowane i przestrzegane (art. 43); nie wolno okupantowi przymuszać ludność terytoriów okupowanych do udzielania wiadomości o armii przeciwnej strony wojującej, albo o jej środkach obrony (art. 44); zabrania się także przymuszania ludności terytoriów okupowanych do przysięgania na wierność państwu nieprzyjacielskiemu (art. 45).

Niczego w tym względzie nie zmienia i zmienić nie może teza sowiecka o rzekomym umożliwieniu realizacji prawa do samostanowienia ludności „Zachodniej Ukrainy” i „Zachodniej Białorusi”, ponieważ zasada samostanowienia narodów wraz z uznaniem prawa do niepodległości Ukrainy i Białorusi została uwzględniona w ryskim traktacie pokojowym z 1921 roku⁵. Ponadto wedle prawa nikt inny poza suwerenem, którym nadal była Rzeczpospolita Polska, nie ma tytułu do zarządzania przeprowadzenia jakichkolwiek wyborów, a zwłaszcza wyborów typu plebiscytowego, mających przesądzać o losie odnośnego terytorium i znajdującej się tam ludności. Co więcej, ludność ta będąc związana obowiązkiem wierności wobec „legalnego rządu”, nie mogła brać udziału w takich wyborach, których celem było oderwanie połowy jego terytorium i tylko przemoc okupanta udział taki może usprawiedliwić⁶.

Pierwsze posiedzenia „Zgromadzeń Ludowych” wystosowały petycje do Rady Najwyższej ZSRR w sprawie przyjęcia tych „nowych państw” w skład ZSRR. Oczywiście Rada Najwyższa ZSRR na V nadzwyczajnej sesji została odpowiednio przygotowana przez Mołotowa i w dniach 1 i 2 listopada 1939 roku uchwaliła przyjęcie „Zachodniej Ukrainy” i „Zachodniej Białorusi” w skład Związku Sowieckiego, czyniąc w ten sposób zadość prośbie tych „Zgromadzeń”⁷.

Następnym etapem sowieckiego bezprawia wobec Polski był dekret Prezydium Rady Najwyższej ZSRR z dnia 29 listopada 1939 roku o nabyciu obywatelstwa sowieckiego przez mieszkańców zachodnich obwodów Ukraińskiej i Białoruskiej SRR. Dekret stanowił:

1. Zgodnie z ustawą o obywatelstwie ZSRR z 19 sierpnia 1938 roku, postanawia się że obywatelami ZSRR są:
 - a) byli obywatele polscy, którzy znajdowali się na terenach zachodnich obłasti Ukrainy i Białorusi w chwili wejścia tych obłasti w skład ZSRR (1-2 listopada 1939 roku),

⁴ *Międzynarodowe prawo wojenne. Zbiór dokumentów*. Warszawa 1978, s. 30-32.

⁵ Dz.U. z 1921 roku, Nr 49, poz. 300.

⁶ T. Jasudowicz, *Los obywatelstwa polskiego...*, s. 154.

⁷ P. Zaroń, *Ludność polska w Związku Radzieckim w czasie II wojny światowej*. Warszawa 1990, s. 379. Źródło: *Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich*. T. VII. Warszawa 1973, s. 204.

- b) osoby, które przybyły do ZSRR na podstawie porozumienia między rządem ZSRR a rządem Niemieckim z dnia 16 listopada 1939 roku, jak również w związku z przekazaniem Litwie przez ZSRR miasta Wilna i wileńskiej obłasti według umowy z dnia 10 października 1939 roku.
2. Byli obywatele polscy, mieszkańcy zachodnich obwodów Ukrainy, Białorusi, którzy w dacie 1/2 listopada 1939 roku nie znajdowali się na terenie tych obłasti i nie mają obywatelstwa radzieckiego, nabywają obywatelstwo ZSRR w trybie przewidzianym artykułem 3-cim ustawy o obywatelstwie ZSRR.
 3. Te osoby spośród wymienionych w punkcie 1 niniejszego ukaz, które zostały pozbawione obywatelstwa radzieckiego na podstawie dekretu Wszechrosyjskiego Centralnego Komitetu Wykonawczego i Rady Komisarzy Ludowych RSFSR z dnia 15 grudnia 1921 roku, mogą otrzymać obywatelstwo ZSRR, w trybie przewidzianym artykułem 3-cim ustawy o obywatelstwie ZSRR⁸.

Stosownie do punktu 1a dekretu można stwierdzić, że uwzględnił on wszystkich „byłych obywateli polskich”, którzy znajdowali się na terytorium zachodnich okręgów Ukrainy i Białorusi w chwili gdy stały się one częścią składową ZSRR, czyli niezależnie od tego, czy byli stałymi mieszkańcami tych „okręgów”, czy uchodźcami, czy przypadkowo w tym momencie na odnośnym terytorium się znaleźli, a więc bez względu na jakąkolwiek rzeczywistość więź między nimi a zaanektowanym przez Związek Sowiecki terytorium polskim. Ponadto narodowość tych osób nie miała najmniejszego wpływu na nabycie obywatelstwa. Dekret tych wszystkich ewentualności nie uwzględniał, nabycie następowało w sposób generalny – wszyscy obecni na tym terytorium.

Natomiast punkt 2 ustalał indywidualny tryb nabycia obywatelstwa przez wyrażenie woli zainteresowanych osób, które były mieszkańcami zagarniętych terenów, ale w dniach aneksji nie były obecne na tym terytorium. Postanowienia tego punktu mogły dotyczyć osób, które: wcześniej zostały aresztowane i wywiezione poza ten obszar; dostały się do niewoli sowieckiej i znajdowały się w obozach jenieckich poza tym obszarem, lecz na terytorium ZSRR; polskich uchodźców z tych obszarów, chroniących się na Litwie lub innych państwach bałtyckich; żołnierzy i oficerów polskich, którzy w dniach aneksji znajdowali się poza tym obszarem⁹.

Ocena sowieckiego dekretu z dnia 29 listopada 1939 roku z faktu okupacji wojennej terytorium polskiego, jak również z właściwości Prawa Haskiego dla klasyfikacji tych działań sprowadza się do uznania go jednoznacznie, jako bezprawia, ponieważ dotyczy obywateli polskich i przez to wkracza w dome-

⁸ P. Żaroń, *Ludność polska...*, s. 380.

⁹ T. Jasudowicz, *Los obywatelstwa polskiego*, s. 157-158.

nę zastrzeżoną zwierzchnictwu personalnemu Rzeczypospolitej Polskiej, jest on również bezprawny z racji zbiorowego i przymusowego charakteru nadania obywatelstwa całej ludności, którą ZSRR miał obowiązek traktować jako obywateli Państwa Polskiego. Daje się on zakwestionować na podstawie prawa międzynarodowego z racji braku rzeczywistej minimalnej więzi, jaka musi istnieć między jednostką a państwem nadającym jej swoje obywatelstwo, stanowi także pogwałcenie konkretnych rozstrzygnięć traktatowych, wiążących Polskę i ZSRR, a zakotwiczonych głównie w ryskim traktacie pokojowym¹⁰.

Wobec powyższego można stwierdzić, iż Związek Sowiecki nie uzyskał od Rzeczypospolitej Polskiej legalnego prawa do wykonywania ochrony dyplomatycznej tej ludności, co więcej Rzeczpospolita nie miała obowiązku uznania sowieckiego dekretu i mogła nadal wykonywać opiekę dyplomatyczną nad wszystkimi obywatelami polskimi¹¹.

2. Dekret Rady Najwyższej ZSRR z dnia 7 września 1940 roku, o trybie nabycia obywatelstwa ZSRR przez obywateli Litewskiej, Łotewskiej, Estońskiej SRR.

Tajny protokół do paktu Ribbentrop-Mołotow z dnia 23 sierpnia 1939 roku zawierał w punkcie I zapis „O uznaniu zainteresowania Litwy obszarem wileńskim”¹². Po podpisaniu 28 września sowiecko-niemieckiego traktatu o przyjaźni i granicy, Litwa znalazła się w strefie interesów ZSRR. W związku z tym wypełnienie zobowiązania w stosunku do Litwy i jej roszczeń do Wilna i ziemi wileńskiej przypadło Związkowi Sowieckiemu. Rząd litewski złożył w dniu 19 września 1939 roku oświadczenie, że zajmowany przez Armię Czerwoną obszar Wileńszczyzny zamieszkały jest przez ludność litewską i Litwa posiada prawa do tego terytorium¹³.

Urzeczywistnieniem tych postulatów był litewsko-sowiecki układ o wzajemnej pomocy z dnia 10 października 1939 roku. Tekst układu stanowił, że ZSRR przekazuje Wilno i obwód wileński Litwie (par. I). Dalej ustalono przebieg granicy i zainstalowanie na terytorium Litwy baz sowieckich sił zbrojnych¹⁴. Sam układ z mocy prawa był nieważny i bezskuteczny, o czym Rzeczpospolita Polska jako suweren tych ziem powiadomiła Litwę w notach dyplomatycznych¹⁵.

Dnia 15 czerwca 1940 roku nastąpiła agresja, a po „sowieckim uporządkowaniu” dnia 3 sierpnia 1940 roku Litwa została włączona do ZSRR i znalazła

¹⁰ Tamże, s. 158-159.

¹¹ Tamże, s. 159.

¹² *Agresja sowiecka...*, s. 88.

¹³ P. Łossowski, *Litwa a sprawy polskie 1939-1940*. Warszawa 1985, s. 34.

¹⁴ Tamże, s. 55.

¹⁵ Już 12 października 1939 roku ostry protest złożył poseł RP w Kownic – Chorwat, zaś 18 października rząd RP w Paryżu.

się pod okupacją sowiecką. Władze sowieckie, chcąc usankcjonować zwierzchnictwo personalne wydały dekret o nabyciu obywatelstwa sowieckiego przez mieszkańców Litwy, Łotwy i Estonii.

Dekret sowiecki stanowił, że obywatele Litewskiej, Łotewskiej i Estońskiej SRR z dniem włączenia tych republik do ZSRR nabywają obywatelstwo sowieckie. Jeżeli chodzi o mieszkańców Wilna i sąsiednich powiatów, to nie nabyli oni na podstawie tego dekretu obywatelstwa sowieckiego, bo nie byli obywatelami litewskimi¹⁶.

Przyczyną tej sytuacji była litewska ustawa o obywatelstwie, która skonstruowana była jak gęste sito, przez które mogli się przedostać tylko stosunkowo nieliczni. Przyznanie obywatelstwa obwarowano całym szeregiem warunków, które miały skutecznie utrudnić lub uniemożliwić nabycie obywatelstwa litewskiego¹⁷.

Jednak w myśl artykułu 3 dekretu z 7 września 1940 roku, bezpieczeństwa stale zamieszkujący terytorium Litewskiej, Łotewskiej i Estońskiej SRR, a tak byli traktowani obywatele polscy zamieszkujący Wileńszczyznę, mogli nabywać obywatelstwo sowieckie w trybie indywidualnym na zasadach ustawy o obywatelstwie ZSRR¹⁸.

Komplikacje w zakresie losu obywatelstwa polskiego powiększył fakt włączenia do Litewskiej SRR trzech przygranicznych rejonów Białoruskiej SRR, której mieszkańcy w tym Polacy i Żydzi posiadali obywatelstwo sowieckie w myśl dekretu z 29 listopada 1939 roku.

Z punktu widzenia prawa międzynarodowego, obywatelstwo polskie mieszkańców Wilna i „obwodu wileńskiego” zachowywało się nadal niezależnie od takich czy innych sowieckich i litewskich przepisów wewnętrznych, natomiast przypisywanie im statusu bezpieczeństwa czy przymusowych obywateli sowieckich – jako sprzeczne z prawem międzynarodowym – było nieważne i bezskuteczne¹⁹.

3. Układ Sikorski-Majski i akty wykonawcze

Normalizacja stosunków polsko-sowieckich nastąpiła po podpisaniu w dniu 30 lipca 1941 roku układu Sikorski-Majski. Artykuł 1 głosił: „Rząd ZSRR uznaje, że traktaty sowiecko-niemieckie z roku 1939, dotyczące zmian terytorialnych w Polsce straciły swą moc”²⁰.

Użyta w tym artykule formuła wobec układów sowiecko-niemieckich jest niejasna i może prowadzić do rozbieżnych interpretacji. O ileż lepiej by było,

¹⁶ W. Ramus, *Prawo o obywatelstwie polskim*. Warszawa 1968, s. 200.

¹⁷ P. Łossowski, *Litwa...*, s. 143.

¹⁸ T. Jasudowicz, *Los obywatelstwa polskiego...*, s. 143.

¹⁹ Tamże, s. 145.

²⁰ Tekst w: *Sprawa polska w czasie drugiej wojny światowej na arenie międzynarodowej. Zbiór dokumentów*. Warszawa 1965, s. 226.

gdyby ZSRR uznawał, że te układy są po prostu nieważne od początku, jak tego wymagała precyzja prawnicza od autorów układu. Stwierdzenie nieważności traktatów nie „otwiera” problemu granicy wschodniej Polski, lecz go ostatecznie zamyka, przywracając stan terytorialny i prawny sprzed sierpnia 1939 roku²¹. Tym bardziej, że w dniu podpisania układu miała miejsce polsko-brytyjska wymiana not. Eden w swej nocie zapewnił, iż „Rząd Jego Królewskiej Mości nie uznaje żadnych zmian terytorialnych w Polsce począwszy od sierpnia 1939 roku”²².

Trudności interpretacyjne dotyczą nie tylko zasadniczego paktu Sikorski-Majski z 30 lipca 1941 roku, lecz także protokołu dodatkowego doń dołączonego, który w punkcie I stanowi: „Z chwilą przywrócenia stosunków dyplomatycznych, rząd ZSRR udzieli amnestii wszystkim obywatelom polskim pozbawionym obecnie wolności na terytorium ZSRR bądź jako jeńcy wojenni, bądź z innych dostatecznych powodów”²³.

W sformułowaniu tym ZSRR pogodził się nie tylko z faktem istnienia Państwa Polskiego, ale też z faktem jego ciągłości; z tym właśnie państwem. Rzeczpospolitą Polską – tą samą, która istniała w 1939 roku i którą usiłował unicestwić – „przywrócić” oto stosunki dyplomatyczne. Gdyby było inaczej, pakt i protokół z dnia 30 lipca 1941 roku musiałyby przyjmować za swój przedmiot „ustanowienie” stosunków dyplomatycznych, a nie ich przywrócenie. W protokole jest również formuła mówiąca o obywatelach polskich”. Wynika z niej, że ZSRR uznaje nielegalność i bezskuteczność swoich przepisów o obywatelstwie z 1939 i 1940 roku, kiedy to przymusowo „obdarowywał” obywatelstwem sowieckim wszystkie osoby zamieszkałe lub przebywające w swojej „strefie wpływów”. Mocą tego protokołu ZSRR uznaje także istnienie pewnych kategorii osób to jest, jeńców wojennych i innych „pozbawionych wolności”. Świadczy to z jednej strony o istnieniu stanu wojny między ZSRR a Rzeczpospolitą Polską od dnia 17 września 1939 roku, a także o pogwałceniu prawa konfliktów zbrojnych poprzez deportację ludności cywilnej²⁴.

Układ Sikorski-Majski oraz towarzyszące mu uzgodnienia dwustronne polsko-sowieckie o charakterze wykonawczym, jak również jednostronne zarządzenia i przepisy ZSRR stwarzały dla ZSRR sytuację wykluczającą prawnie późniejsze zmiany tego stanowiska²⁵.

Pierwszym aktem wykonawczym do układu Sikorski-Majski w kwestii obywatelstwa polskiego był dekret Prezydium Rady Najwyższej ZSRR z dnia 12 sierpnia 1941 roku „O udzieleniu amnestii obywatelom polskim pozbawionym wolności na terytorium ZSRR”. Dekret ten udzielał amnestii obywatelom

²¹ T. Jasudowicz, *Widmo...*, s. 128.

²² Oświadczenie A. Edena w Izbie Gmin 30 lipca 1941 r. (tekst w: *Sprawa polska...*, s. 227).

²³ Za T. Jasudowicz, *Widmo...*, s. 135.

²⁴ Tamże, s. 135 i n.

²⁵ Tamże, *Los obywatelstwa polskiego...*, s. 167.

polskim, pozbawionym wolności na terytorium sowieckim w charakterze jeńców wojennych lub na innych wystarczających podstawach²⁶.

Przepisy amnestyjne dotyczyły „wszystkich obywateli polskich” i nie było w uzgodnieniach towarzyszących układowi Sikorski-Majski nic, co mogłoby wskazywać na przyjęcie i kierowanie się kryterium narodowości, jak również na wprowadzenie rozróżnienia co do statusu Polaków, Żydów Ukraińców, Białorusinów itd. Kryterium obywatelstwa polskiego było jednym, wyłącznym i prawnie rozstrzygającym. I nie mogło być inaczej, skoro legalny Rząd RP w Londynie przyjmował za punkt wyjścia jedynie słuszne prawnie stanowisko o trwaniu Rzeczypospolitej Polskiej w jej integralności i suwerenności, z wszelkimi jej przynależnymi atrybutami zwierzchniczymi. Jednocześnie stał na straży praw i interesów Państwa Polskiego oraz jego wszystkich obywateli, niezależnie od narodowości i pochodzenia²⁷.

Tuż po sowieckim dekrete z dnia 12 sierpnia 1941 roku została zawarta polsko-sowiecka umowa wojskowa między naczelnym Dowództwem Wojska Polskiego a Naczelnym Dowództwem ZSRR z dnia 14 sierpnia 1941 roku. Punkt pierwszy umowy stanowił, że jest ona naturalnym następstwem układu polsko-sowieckiego z dnia 30 lipca 1941 roku. Układ dotyczył obywateli polskich znajdujących się w ZSRR, którzy w drodze poboru i ochotniczego zaciągu mieli tworzyć przyszłą armię polską w ZSRR (pkt. 6). Armia Polska była częścią składową sił zbrojnych suwerennej Rzeczypospolitej Polskiej, która po zakończeniu wspólnej z ZSRR walki miała powrócić do Polski (pkt. 2). Dowództwo w sprawach organizacyjno – personalnych było sprawowane przez dowódcę polskiego (gen. Anders)²⁸.

Zgodnie ze sformulowaniem dekretu amnestią mieli być objęci wszyscy obywatele polscy, niezależnie od narodowości, rasy i wyznania, którzy znajdowali się na terytorium ZSRR. Jednak władze sowieckie niechętnie zwalniały i wypuszczały z Łagrów i więzień obywateli polskich²⁹.

Zdarzały się także przypadki, że obywatele polscy w ogóle nie zostali powiadomieni o nawiązaniu stosunków dyplomatycznych przez ZSRR i Polskę, a także o amnestii, na mocy której przysługiwało im prawo opuszczenia łagrów i więzień³⁰.

Rząd RP domagał się pełnego wykonania postanowień wynikających z zawartych umów. W urzeczywistnieniu postulatów w realizacji praktycznej Dekretu miały służyć noty dyplomatyczne, w których starano się zapewnić właściwą interpretację zawartych układów.

²⁶ *Sprawa polska...*, s. 230.

²⁷ T. Jasudowicz, *Los obywatelstwa polskiego...*, s. 167.

²⁸ *Stosunki polsko-radzieckie 1939-1943. Zbiór dokumentów*, sygn. V 20-10, s. 242-244.

²⁹ Por. G. Herling-Grudziński, *Imy Świat*. Warszawa 1989, s. 249 i n.

³⁰ Za: J. Siedlecki, *Losy Polaków w ZSRR w latach 1939-1986*. Londyn 1988, s. 87-94.

Bardzo istotną sprawą było także przywracanie przez władze sowieckie obywatelstwa polskiego dla mniejszości narodowych, będących obywatelami polskimi. Nota z dnia 10 listopada 1941 roku ambasady RP do Komisariatu Ludowego Spraw Zagranicznych w sprawie rekrutacji do Armii Czerwonej mieszkańców „Zachodniej Ukrainy” i „Zachodniej Białorusi”, była jednym z wielu przykładów sprawowania zwierzchnictwa personalnego nad całym obywatelstwem polskim.

W treści noty z dnia 10 listopada można dostrzec wyraźny sprzeciw ambasady polskiej przeciwko traktowaniu, na podstawie instrukcji władz centralnych, wszystkich obywateli RP narodowości niepolskiej,³¹ a posiadających paszporty ZSRR, jako obywateli tego państwa. Samo dzielenie obywateli polskich według ich narodowości nie było oparte na żadnych przesłankach i było sprzeczne z układem z dnia 30 lipca 1941 roku. Kończąc notę ambasada RP w sposób grzeczny, taktowny, a zarazem stanowczy zwracała się do Ludowego Komisariatu Spraw Zagranicznych o spowodowanie kroków polegających na zagwarantowaniu, każdemu zdolnemu do noszenia broni obywatelowi polskiemu, prawa do służenia w Wojsku Polskim w ZSRR w myśl zasad wynikających z układu polsko-sowieckiego z dnia 30 lipca 1941 roku³¹.

4. Nota Komisariatu Ludowego Spraw Zagranicznych z dnia 1 grudnia 1941 roku

Nota Komisariatu Ludowego Spraw Zagranicznych do Ambasady RP w ZSRR wyjaśniła zasady układów polsko-sowieckich z dnia 30 lipca i 14 sierpnia 1941 roku w związku z poborem do Armii Czerwonej obywateli sowieckich, mieszkańców „Zachodniej Ukrainy” i „Zachodniej Białorusi”.

Nota sowiecka z dnia 1 grudnia 1941 roku stwierdzała również, iż wszyscy mieszkańcy „Zachodniej Ukrainy” i „Zachodniej Białorusi” uzyskali obywatelstwo sowieckie na mocy dekretu z dnia 29 listopada 1939 roku, a rząd sowiecki był łaskaw uczynić tylko szczególny wyjątek od tej zasady na korzyść osób narodowości polskiej, czego jednak nie można przyjmować jako „podstawy uznania za obywateli polskich osób innych narodowości”.

Były to, co trzeba zaznaczyć na samym początku, nadużycia rządu sowieckiego i własna interpretacja układów z rządem polskim.

Ambasada polska natychmiast takie podejście zanegowała i już dnia 9 grudnia wystosowała notę do NKWD³², w której oświadczyła, iż obywatelstwo polskie zbudowane jest na zasadzie równości wobec prawa wszystkich obywateli, bez względu na ich narodowość lub rasę.

Układ z dnia 30 lipca 1941 roku i Umowa Wojskowa z dnia 14 sierpnia 1941 roku w żadnym ze swych postanowień dotyczących obywateli polskich

³¹ *Dokumenty i materiały...*, s. 270.

³² Za: P. Żaroń, *Ludność polska...*, s. 283.

nie wprowadzają pojęcia narodowości lub rasy, odnoszą się zatem do wszystkich bez wyjątku obywateli polskich (pkt. 1).

Rząd polski stwierdzał również, że posiadanie obywatelstwa polskiego ustala prawo polskie³³, a ambasada nie widziała możliwości przyjęcia zawiadomienia zawartego w nocy z dnia 1 grudnia 1941 roku (pkt. 2). Ponadto ustawa o obywatelstwie ZSRR z dnia 19 sierpnia 1938 roku nie mogła mieć zastosowania do obywateli polskich, gdyż wprowadzenie jej w życie na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej, okupowanym przez Związek Sowiecki od drugiej połowy września 1939 roku do czerwca względnie lipca 1941 roku było sprzeczne z postanowieniami IV-tej Konwencji Haskiej z dnia 18 października 1907 roku (pkt. 3)³⁴.

Związek Sowiecki jako napastnik – okupant miał bezwzględny obowiązek prawny zachowania i poszanowania ustawodawstwa polskiego, ponadto ciążył na nim również bezwzględny zakaz narzucania komukolwiek na terytorium okupowanym – niezależnie od narodowości lub innych względów – swego własnego obywatelstwa. Przyjęte stanowisko sowieckie nie może być oceniane inaczej, jak jaskrawe pogwałcenie przez niego zobowiązań wynikających z układu Sikorski-Majski i z prawnego obowiązku wyrzeczenia się wcześniejszych uzgodnień i działań dokonanych „*contra legem*” w wyniku paktu Ribbentrop-Mołotow³⁵.

Trzeba również wskazać, że praktyka sowiecka własnych interpretacji zawartych układów i faktów dokonanych musiała pozostać jako prawnie bezskuteczna.

ZSRR uporczywie próbował rozstrzygnąć sprawę granic między ZSRR a Polską poprzez nieuznanie obywateli polskich osób narodowości ukraińskiej, białoruskiej i żydowskiej, które posiadały obywatelstwo polskie przed 1-2 listopada 1939 roku. Takie posunięcia miały na celu jednostronne rozstrzygnięcie sprawy, która w myśl układu Sikorski-Majski miała być rozpatrzona i rozstrzygnięta w przyszłości³⁶.

Nota sowiecka z dnia 1 grudnia 1941 roku zapoczątkowała sowiecką arogancję wobec interpretacji układu Sikorski-Majski. Już dnia 5 stycznia 1942 roku³⁷. Ludowy Komisariat Spraw Zagranicznych ZSRR „wyjaśniał”, że nie widzi podstaw dla zmiany swego stanowiska w sprawie obywatelstwa Ukraińców, Białorusinów i Żydów, że konwencja haska, na którą się strona polska powoływała, dotyczyła stanu okupacji na terytorium nieprzyjacielskim a wej-

³³ Ustawa o obywatelstwie Państwa Polskiego z dnia 20 stycznia 1920 r. W: Dz.U. z 1920 roku, Nr 7, poz. 44.

³⁴ Za: P. Żaroń, *Ludność polska...*, s. 282.

³⁵ T. Jasudowicz, *Los obywatelstwa polskiego...*, s. 84-85.

³⁶ Za: P. Żaroń, *Ludność polska...*, s. 282.

³⁷ Za: J. Siedlecki, *Losy Polaków...*, s. 121.

ście wojsk sowieckich na te obszary nie było okupacją, zaś przyłączenie tych obszarów do ZSRR było rezultatem swobodnie wyrażonej woli ludności.

Argumenty te były prawnie nieuzasadnione, gwałciły normy prawa międzynarodowego, a także dwustronne umowy zawarte między ZSRR a Polską przed wrześniem 1939 roku. Na szlaku arogancji Związek Sowiecki pozostał do końca, a w miarę upływu czasu doskonalił ją jeszcze³⁸.

Dnia 16 stycznia 1943 roku ambasada RP została powiadomiona przez Komisariat Ludowy Spraw Zagranicznych o cofnięciu noty z dnia 1 grudnia 1941 roku, w której Rząd ZSRR był gotów uznać w drodze wyjątku jako obywateli polskich osoby narodowości polskiej, które zamieszkiwały wskazane terytoria, tj. Kresy Wschodnie w czasie wchodzenia ich w skład ZSRR (1-2 listopada 1939 roku). Jednak, jak podkreślono w nocie, mimo okazanej w ten sposób dobrej woli przez Rząd Sowiecki, Rząd Polski odniósł się negatywnie do powyższego stwierdzenia i odmówił poczynienia odpowiednich kroków, wysuwając żądania kolidujące z suwerennymi prawami ZSRR w stosunku do wymienionych obywateli. W związku z tym Rząd ZSRR uważał, że akt łaski w stosunku do obywateli polskich narodowości polskiej należy uznać za nie mający mocy i że kwestia możliwości nierozciągania na te osoby postanowień o obywatelstwie ZSRR odpadła³⁹.

Trzeba stwierdzić, że pomimo wystarczająco jasnych zobowiązań wynikających dla Związku Sowieckiego z układu Sikorski-Majski, a oznaczających obowiązek uznania i poszanowania w całej pełni obywatelstwa Państwa Polskiego w stosunku do wszystkich obywateli polskich, ZSRR konsekwentnie stał w swej praktyce na pozycji bezprawnych taktów dokonanych, tak jakby układu Sikorski-Majski i związanych z nim dalszych uzgodnień w ogóle nie było. W miejsce wiążących zobowiązań traktatowych podstawiał własne „ustępstwa”, „akty łaski” by wreszcie zupełnie jakiegokolwiek swe obowiązki w tym zakresie zanegować. Następnie, wykorzystując to, co określił jako „prowokacją katyńską” ostatecznie zerwać stosunki dyplomatyczne z Rzeczpospolitą Polską. Była to droga bezgranicznej arogancji i szokującego nihilizmu prawnego⁴⁰.

5. Dekrety sowieckie z dnia 22 czerwca i 14 lipca 1944 roku.

Dnia 22 czerwca 1944 roku Prezydium Rady Najwyższej ZSRR uchwaliło dekret o prawie przyjęcia obywatelstwa polskiego przez wojskowych pełniących służbę w Armii Polskiej i osoby pomagające jej w walce o wyzwolenie Polski oraz przez ich rodziny⁴¹.

³⁸ T. Jasudowicz, *Los obywatelstwa polskiego...*, s. 85-86.

³⁹ P. Żaroń, *Ludność polska...*, s. 383.

⁴⁰ T. Jasudowicz, *Los obywatelstwa polskiego...*, s. 86-87.

⁴¹ *Sprawa polska...*, s. 514-515: Por. W. Ramus, *Prawo...*, s. 198.

W tekście dekretu tradycyjnie nie omieszkało wskazać, „że w drodze specjalnego wyjątku od dekretu z dnia 29 listopada 1939 roku” mieszkańcy zachodnich obwodów Ukrainiejskiej i Białoruskiej SRR, jak również obywatele sowieccy, narodowości polskiej z innych obwodów ZSRR, którzy pełnią służbę wojskową w armii polskiej w ZSRR lub poprzednio znajdowali się w jej szeregach, oraz osoby czynnie pomagające armii polskiej w jej walce o wyzwolenie Polski spod okupacji faszystów niemieckich, mają prawo przyjęcia obywatelstwa polskiego (pkt. 1). Zgodnie z przepisami dekret przyznawał określonej kategorii osób prawo opcji na rzecz obywatelstwa polskiego. Wybór obywatelstwa dokonany przez rodziców określał również obywatelstwo dzieci do lat 14. Osoby nieletnie w wieku od lat 14–18 miały prawo wyboru obywatelstwa. Gdy rodzice wybrali różne obywatelstwa, obywatelstwo dziecka miało być ustalone przez porozumienie między rodzicami, w przypadku braku takiego porozumienia dziecko będzie miało obywatelstwo tego państwa, na którego terytorium ono zamieszkiwało (pkt. 2). Tryb postępowania opcyjnego, a więc deklarację wyrażającą życzenie przyjęcia obywatelstwa polskiego, należało złożyć do Komisji Prezydium Rady Najwyższej ZSRR do Spraw Nabywania, Zrzekania się i Pozbawiania Obywatelstwa, bezpośrednio bądź za pośrednictwem Dowództwa Armii Polskiej w ZSRR (pkt. 3).

Kryterium decydującym, pierwszoplanowym kwalifikującym do „przyjęcia obywatelstwa polskiego” był fakt bycia osobą zaangażowaną bezpośrednio w dzieło „wyzwalania” Polski; albo przez fakt bycia żołnierzem lub oficerem Armii Polskiej w ZSRR, albo przez rzeczywiste uczestnictwo „w walkach o wyzwolenie Polski”, choćby się z tą armią nie miało nic wspólnego, albo przez bycie członkiem którejkolwiek z tych kategorii osób⁴².

Dekret z dnia 22 czerwca o przyznawaniu obywatelstwa polskiego był bardzo ograniczony podmiotowo, nie obejmował bowiem całej rzeszy Polaków, którzy nie mieli nikogo z rodziny w wojsku, a pracowali w kołchozach, kopalniach, przy budowie dróg itp. lub przebywali w łagrach i więzieniach.

W trzy tygodnie później, dnia 14 lipca 1944 roku, uchwalony został kolejny dekret o rozszerzeniu dekretu z dnia 22 czerwca 1944 roku „na mieszkańców rejonów wchodzących w skład Litewskiej SRR”, włączając w to; mieszkańców okręgów przekazanych przez Związek Sowiecki w skład Litewskiej SRR (w październiku 1939 roku żadnej „Litewskiej SRR” w ogóle nie było⁴³), którzy nabyli obywatelstwo ZSRR zgodnie z dekretem Prezydium Rady Najwyższej ZSRR z dnia 7 września 1940 roku oraz osoby które zamieszkiwały inne rejon Litewskiej SRR⁴⁴.

Przyczyną takiego uregulowania tej sprawy był chyba fakt, że ludność na tym terenie (Wileńszczyzny) zachowała nadal obywatelstwo polskie i mogła nabyć obywatelstwo litewskie tylko w trybie indywidualnym⁴⁵.

⁴² T. Jasudowicz, *Los obywatelstwa polskiego...*, s. 169.

⁴³ Tamże, s. 168.

⁴⁴ Tamże, s. 168.

⁴⁵ W. Ramus, *Prawo...*, s. 199.

Mieszkańcy ziem wschodnich Rzeczypospolitej uzyskali odrębne potraktowanie na podstawie dekretów z 1944 roku, mogąc korzystać z prawa „przyjęcia obywatelstwa polskiego” i to niezależnie od swej narodowości. Zatem związek z terytorium Państwa Polskiego, a nie narodowość polska, miał znaczenie rozstrzygające. W generalnej mierze chodziło o osoby, które posiadały obywatelstwo polskie przed agresją sowiecką (w świetle prawa międzynarodowego nadal je posiadały) ⁴⁶.

Ogólnie można stwierdzić, że – tak jak w roku 1939, 1940 ZSRR bezceremonialnie i bezprawnie wkroczył w kompetencje Państwa Polskiego, by przekreślić obywatelstwo polskie i narzucić obywatelstwo sowieckie, tak też – w dekretach z 1944 roku – Związek Sowiecki ponownie wkroczył w kompetencje Państwa Polskiego, by tym razem równie bezceremonialnie i bezprawnie „przywracać”, a nawet nadawać obywatelstwo polskie.

W jednej i drugiej sytuacji te „wkroczenia” oznaczały bezprawną ingerencję w zastrzeżoną sferę kompetencji suwerennych Rzeczypospolitej Polskiej, wręcz zastępowanie Polski w realizacji jej zwierzchniczych kompetencji. W jednej też i w drugiej sytuacji poczynania Związku Sowieckiego oznaczały jaskrawe pogwałcenie fundamentalnych zasad prawa międzynarodowego i wszelkich jego wymagań normatywnych, włączając w to zobowiązania prawnomiędzynarodowe ZSRR wobec Rzeczypospolitej Polskiej. Wszelkie więc te poczynania sowieckie były nieważne i prawnie bezskuteczne. Rodzą natomiast problem prawnomiędzynarodowej odpowiedzialności ZSRR z tytułu ich podjęcia i urzeczywistnienia ⁴⁷.

6. Dekret sowiecki z dnia 10 sierpnia 1944 roku

Następnym aktem „łaski” był dekret Prezydium Rady Najwyższej ZSRR o amnestii dla obywateli polskich skazanych za przestępstwa popełnione na terytorium ZSRR z dnia 10 sierpnia 1944 roku ⁴⁸.

Zgodnie z zapisem dekretu Związek Sowiecki dla upamiętnienia zwycięskiego wkroczenia Armii Czerwonej: Wojska Polskiego na terytorium Polski, co zapoczątkowało wyzwolenie narodu polskiego od niemieckiego jarzma, udzielił amnestii wszystkim obywatelom polskim skazanym za popełnione przestępstwa na terytorium ZSRR z wyjątkiem osób, które popełniły szczególnie ciężkie przestępstwa (szpiegostwo, bandytyzm, morderstwo).

Dekret ten, miał obejmować także sprawy obywateli polskich oskarżonych o przestępstwa wyżej wymienione, które w chwili wydania dekretu znajdowały się w toku śledztwa względnie dochodzenia sądowego.

Dekret ten podobnie jak protokół dołączony do układu Sikorski-Majski z dnia 30 lipca 1941 roku, obejmował „wszystkich obywateli”, skazanych za

⁴⁶ T. Jasudowicz, *Los obywatelstwa polskiego...*, s. 170.

⁴⁷ Tamże, s. 177.

⁴⁸ *Sprawa polska...*, s. 565.

przestępstwa popełnione na terytorium ZSRR. Wykluczał on jednak spod swoich „dobrodziejstw” osoby skazane za szczególnie ciężkie przestępstwa (szpiegostwo, bandytyzm, morderstwo), rozciągał także to wyłączenie na sprawy, które znajdowały się w chwili wydawania dekretu w dyspozycji organów śledczych i sądowych, a więc w toku. Dlatego też Związek Sowiecki nie skorzystał z domniemania niewinności, by poszerzyć krąg osób, które z dobrodziejstw amnestii mogłyby skorzystać⁴⁹.

Genezą wydania dekretu, co zresztą wynika z jego treści, był fakt wkroczenia wojsk sowieckich i armii polskiej na ziemię polskie. Dekret mógł być także „ukłonem” ZSRR w stronę jego „podopiecznych”, a więc PKWN i ZPP w ZSRR⁵⁰, tym bardziej, iż w owym czasie były prowadzone rozmowy moskiewskie Mikołajczyka ze Stalinem⁵¹.

Ze względu na „szczególnie ciężkie przestępstwa”, dekret wykluczał spod amnestii rzeczywistych bohaterów Narodu Polskiego, zwłaszcza żołnierzy i oficerów Armii Krajowej, którzy od pięciu lat prowadzili walkę z okupantem niemieckim. Nie można też nie kojarzyć sformułowań dekretu z postanowieniami umowy między PKWN a ZSRR z dnia 26 lipca 1944 roku⁵², która dotyczyła stosunków między sowieckim wodzem naczelnym a polską administracją po wkroczeniu wojsk sowieckich na terytorium Polski⁵³.

W dniu wydania dekretu, skazanych i aresztowanych żołnierzy Armii Krajowej w więzieniach NKWD nie brakowało. Już z chwilą wkroczenia Armii Czerwonej byli oni masowo aresztowani na terenach Wołynia, Podola, Wileńszczyzny i Lubelszczyzny i traktowani jako pospoliccy bandyci i przestępcy. Warto podkreślić, że wszystko to działo się za przyzwoleniem czasem wręcz z inicjatywy, a często przy aktywnym współdziałaniu owych rodzących się „ludowych władz polskich”⁵⁴.

*
* *
*

Zasadniczym celem tego artykułu było ukazanie obywatelstwa polskiego w świetle jednostronnych aktów sowieckich w związku z II wojną światową jako istotnego związku prawnego między Państwem Polskim a osobami za-

⁴⁹ T. Jasudowicz, *Los obywatelstwa polskiego...*, s. 121.

⁵⁰ Tamże, s. 120.

⁵¹ St. Mikołajczyk odbył w sierpniu 1944 roku dwie rozmowy ze Stalinem, które dotyczyły stosunków polsko-sowieckich po zakończeniu II wojny światowej, (tekst w: *Sprawa polska...*, s. 553-559 i 561-564).

⁵² Zob: *Porozumienie między PKWN a Rządem sowieckim w sprawie stosunków między dowództwem sowieckim a polską administracją po wkroczeniu wojsk sowieckich na terytorium Polski* (tekst w: *Sprawa polska...*, s. 547-550).

⁵³ T. Jasudowicz, *Los obywatelstwa polskiego...*, s. 121.

⁵⁴ Tamże, s. 122.

mieszkałymi na jego terytorium i z nim utożsamiającymi się poprzez fakt bycia jego obywatelem.

Ujmując tę kwestię z perspektywy Państwa Polskiego, chodziło o wykazanie i ocenę losów jego zwierzchnictwa personalnego i terytorialnego, w związku z agresją i okupacją Kresów Wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej. Trzeba z całą stanowczością przyznać, że Państwo Polskie z tego zadania wywiązało się znakomicie począwszy od protestów na agresję sowiecką z dnia 17 września 1939 roku i nie uznawania aktów sowieckich na okupowanych terytoriach, poprzez rozmowy poprzedzające zawarcie układu Sikorski-Majski jak i po jego zawarciu w 1945 roku do protestów na powstanie PKWN. Równocześnie rząd RP na uchodźstwie korzystał z pełnego i powszechnego uznania międzynarodowego, a ponadto jako oficjalny reprezentant suwerennego państwa i podmiot prawa międzynarodowego zachowywał ciągłość bytu prawnego Rzeczypospolitej Polskiej.

Jednakże los obywatelstwa polskiego to także prawa i obowiązki osób mieniących się obywatelami polskimi. Chodziło więc o wykazanie tego specyficznego węzła prawnego, łączącego mieszkańców zagarniętych przez Związek Sowiecki wschodnich terytoriów Rzeczypospolitej Polskiej z Państwem Polskim, losów tej lojalności i wierności wobec własnej Ojczyzny. Również w tym przypadku obywatele polscy zamieszkujący Kresy Wschodnie wykazali ogromny hart ducha i więź z Rzeczpospolitą. Dowodem na nieskrywane przywiązanie do Państwa Polskiego był fakt narzucenia przez ZSRR obywatelstwa sowieckiego wszystkim osobom znajdującym się na okupowanych terytoriach, a także akcja deportacyjna przeprowadzona przez ZSRR w latach 1940/1941.

THE POLISH CITIZENSHIP AT THE LIGHT OF THE ONE-SIDED ACTS IN A RELATIONSHIP OF THE SECOND WAR

Summary

The artical treats about the one-sided sorret acts in the subject of citizenship from the moment a bossing of it on the occupied Cast part of Polish territory thoroughout these administrative acts, from the agreement Sikorski-Majski to the act of „mercy” and of special „privilegres” to the polish nationality.

The citizens of Poland dwelling on the east part of polish territory revealed a immense fortitude of spirit and an attachement with the Polish state.

The fact, the Soviet Union imposed its the citizenship to all persons ahoding an the occupied territory and the many deportations in years 1940-1941, it was the proof for them attachment to the Polish State.

Ks. Tadeusz Płoski